

Συλλογές δημοτικών τραγουδιών των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας: Προσπάθειες διάσωσης ενός φθίνοντος πολιτισμού κατά τον 19ο αιώνα

Πολυξένη Μπίλλα

Greek folk song collections of South Italy: During the ninetieth century, the Hellenism of liberated Greece was struggling to embody unliberated regions inside the national borderline and modulate the elements of the national identity in the context of the new era of freedom. The Greeks of South Italy, however, were separated from the mainland of Greece and disjoined from the elements which constituted their socio-cultural individuality. This paper presents the efforts for research and preservation of the Greek folk songs of South Italy as linguistic and cultural monuments of the nineteenth-century native Italian Greeks. These efforts were manifested mainly through the aggregation and publishing of collections of folk songs. The basic guidelines of our study constitute of the prologues and the content of these collections, the intertextual and interdisciplinary dialogue, and the meta effect of the drivers and motives of the independent researchers.

1. Εισαγωγή

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, η τάση ανακάλυψης του εξωτικού “άλλου”, μιας παραλλαγής των ήδη γνωστών που θα ερχόταν να πλουτίσει τις ιστορικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις του κορεσμένου θετικιστικού πνεύματος, έστρεψε την ευρωπαϊκή λογιόσύνη στη μελέτη των πολιτισμικών δημιουργημάτων εθνοτικών ομάδων που διατηρούσαν τεκμήρια της ιδιοσυστασίας τους σε φυσικό και ιστορικό επίπεδο. Στο ρομαντικό αυτό πλαίσιο, η προβολή του διαφορετικού σε σχέση με το γενικό, του αυθεντικού σε αντίθεση με το επείσακτο, του αυθόρμητου σε αντιδιαστολή προς το επίπλαστο αποτέλεσαν αντικείμενο ενδιαφέροντος σε μια προσπάθεια ανάδειξης της πολιτισμικής ετερογένειας.

Φορείς του συλλογικού εθνοτικού ασυνείδητου και έκφραση της λαϊκής ψυχής θεωρήθηκαν τα δημιουργήματα της προφορικής λογοτεχνίας και ιδιαίτερα τα δημοτικά τραγούδια όχι μόνο ως συνδυασμός μουσικών και γλωσσικών στοιχείων αλλά και ως αποτύπωση μιας περισσότερο διαισθητικής σύλληψης και εσωτερικευσης της πραγματικότητας. Πολύ περισσότερο δε, αποτέλεσαν το πεδίο αναζήτησης της εθνοτικής ενότητας στο χρόνο, στο πλαίσιο της αναγωγής της συγγένειας αίματος και της ιστορικής συνέχειας σε μείζονες παραμέτρους προσδιορισμού των εθνικών συνόλων και της μεταξύ τους διάκρισης.

Ιδιαίτερα το ενδιαφέρον για τον ελληνικό κόσμο, εδρασμένο στο θαυμασμό που είχε καλλιεργήσει το κίνημα του Διαφωτισμού για την κλασική αρχαιότητα, συνέχισε σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα να τροφοδοτεί την επιστημονική έρευνα στην Ευρώπη μέσα, ωστόσο, σ' ένα ρομαντικό πλαίσιο. Αυτό οριζόταν αφενός μεν από την αντιστροφή της ροής ενδιαφέροντος μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας αφετέρου δε από την αλλαγή των κινήτρων μελέτης του αρχαιοελληνικού κόσμου. Έτσι — και όσον αφορά το πρώτο δεδομένο — η αναζήτηση της αρχαίας Ελλάδας στη νέα και η επιβεβαίωση της διαχρονικής ακτινοβολίας του αρχαιοελληνικού πνεύματος παύει σταδιακά να αποτελεί τον μοναδικό σκοπό μελέτης του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού, καθώς αναγνωρίζεται πλέον σ' αυτόν αυθύπαρκτη αξία, ενώ οι μεταξύ τους συσχετισμοί εντάσσονται σε μια πορεία από τη συγχρονία στη διαχρονία που αναδεικνύει το ιστορικό και πολιτισμικό παρόν του ελληνισμού. Από την άλλη πλευρά, ο αρχαίος ελληνικός κόσμος δεν διερευνάται με άξονα τον προσδιορισμό των απαρχών του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως υπαγόρευε ο κλασικός πολιτισμικός εξελικτισμός, αλλά για να αναζητηθούν οι ρίζες της ιδιαιτερότητας του ίδιου του ελληνικού έθνους.

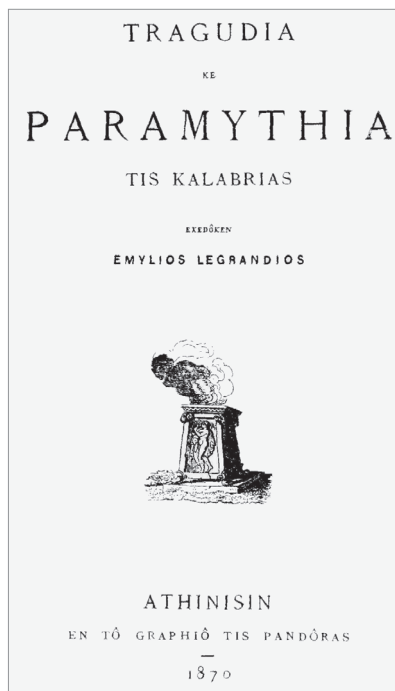
Στο εσωτερικό δε καθεμιάς εθνότητας, η αναζήτηση των πολιτισμικών ριζών συνδέεται με μια προσπάθεια εθνικού αυτοκαθορισμού. Για τους ίδιους τους Έλληνες που διήνυαν τον ανεξάρτητο πλέον βίο τους, η τοποθέτηση της έννοιας του ελληνισμού στο επίκεντρο των εθνικών και λογοτεχνικών αναζητήσεων κατά τον ίδιο αιώνα απηχούσε την αναγκαιότητα καλλιέργειας της συνείδησης μιας εθνικής ενότητας που θα προήγαγε την ιδέα του αλυτρωτισμού και συνακόλουθα των εδαφικών διεκδικήσεων, με στόχο την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό των τουρκοκρατούμενων ακόμα ελληνικών εδαφών. Προς την κατεύθυνση αυτή, το εθνικό κέντρο επικεντρώθηκε στον παιδευτικό σκοπό της λαογραφικής έρευνας που συνίσταται όχι μόνον στη διαπίστωση του εθνικού χαρακτήρα αλλά και στη διάπλασή του, προσδίδοντας στη λαογραφία μια εθνική αποστολή.

2. Το ενδιαφέρον για τα δημοτικά τραγούδια των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας

Στο γενικότερο ρομαντικό πλαίσιο εντάσσεται και το ενδιαφέρον για τα λαϊκά δημιουργήματα του κατωιταλικού ελληνισμού, παρουσιάζοντας, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά σε σχέση με αυτό που αναπτύχθηκε αναφορικά με εστίες ελληνισμού σε

άλλες περιοχές και δη τις ευρισκόμενες στη ζώνη της καθ' ημάς Ανατολής. Η διαφορά αυτή υπαγορεύτηκε από τα ίδια τα χαρακτηριστικά (τη γεωγραφική θέση, τον πληθυσμό και την ιστορική πορεία) των ελληνικών αποικιών της νοτίου Ιταλίας και σχετίζεται με τα διαφορετικά κίνητρα που προσδιόρισαν την οπτική γωνία όσων ενδιαφέρθηκαν για τη γλώσσα και τον πολιτισμό αυτών των αποικιών. Ήδη το 1870, ο Émile Legrand σημείωνε στον πρόλογο της συλλογής που εξέδωσε με τίτλο *Tragudia ke paramythia tis Kalabrias* το όψιμο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων φιλολόγων για την ελληνική διάλεκτο των Κατωιταλιωτών.¹

Πρόκειται κατά βάση για δύο ελληνόφωνες κοινότητες στην απόληξη της ιταλικής χερσονήσου, την περιοχή του Salento στην Απουλία, νότια της πόλης Lecce, και την περιοχή της Καλαβρίας με εστία την πόλη Βονα. Μιλώντας στο σημείο αυτό για τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Κάτω Ιταλίας, θα πρέπει να επισημάνουμε την ύπαρξη μέχρι και σήμερα δύο διαφορετικών κατωιταλικών διαλέκτων. Πρόκειται για την ελληνική της περιοχής του Salento, τα λεγόμενα “γραικοσαλεντίνικα” ή “grico” και αυτήν που ομιλείται στην περιοχή της Καλαβρίας, τα “καλαβρέζικα” ή “grecanico”, διαλέκτους που έχουν δεχθεί επιδράσεις τόσο από την ιταλική όσο και τη ρομανική τοπική (σαλεντιανή ή καλαβρέζικη, αντίστοιχα) διάλεκτο σε φωνολογικό, μορφοσυντακτικό και λεξιλογικό επίπεδο. Μερικά από τα πλέον προσδιοριστικά χαρακτηριστικά τους είναι ο δασύς τσιτακισμός, η προφορά, δηλαδή, του /k/ ως /ts/, /tʃ/ ή παχύ /ʃ/ πριν από τα φωνήεντα /e/ και /i/ (π.χ. *φατσή* αντί για φακή, *τσαιρό* αντί καιρός), η σίγηση του τελικού -ς λόγω προτίμησης για ανοιχτές συλλαβές στο τέλος της λέξης (για παράδειγμα *ο άντρα, ο πόνο, ο κόσμος*), η διατήρηση του απαρεμφάτου, κυρίως του αορίστου (π.χ. *’ε σ-ών-νω γερτή*: δεν μπορώ να σηκωθώ) και η απουσία πτωτικού συστήματος για τα ουσιαστικά, τα επίθετα και τις αντωνυμίες, με αποτέλεσμα η διάκριση μεταξύ ονομαστικής και αιτιατικής να γίνεται βάσει του άρθρου, ενώ η γενική να αντικαθίσταται συνήθως από προθετικά σύνολα.²

¹ Βλ. Emylios Legrandios, “Préface” [στο:] *Tragudia ke paramythia tis Kalabrias. Exedōken* —, Athinisin: En tō Graphiō tis Pandōras 1870:[VII].

² Βλ. πρόχειρα, Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη 2000. Α. Μεργιάνο, “Ελληνικές διαλέκτοι στην Κάτω Ιταλία” [στο:] *Νεοελληνική Διαλεκτολογία. Πρακτικά Πρώτου Διαλεκτολογικού Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας* (Ρόδος, 26–30 Μαρτίου 1992), σσ. 64–70. Ενδιαφέρον διαλεκτολογικό περιλαμβάνεται και στις ιστοσελίδες: www.ardin.gr/Arxeio_Ardin/2001/ardin_31/papagianopoulos_k (παρουσίαση των γραικάνικων)

Στις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, οι ελληνικές αυτές γλωσσικές νησίδες ήταν ήδη ολιγομελείς, καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει το 1880 ο Astorre Pellegrini στην εισαγωγή της μελέτης του για την ελληνοκαλαβρική διάλεκτο της Bova, δεν ζούσαν παρά 15.000 περίπου Έλληνες στην Απουλία (τη χερσόνησο του Otranto) και όχι περισσότεροι από 7.800 στην Καλαβρία.³ Συν τοις άλλοις, οι ομοιότητες στις τελετουργικές εκδηλώσεις τους με αντίστοιχες των Αλβανών και η ιδιαιτερότητα με την οποία πρόφεραν τα νέα ελληνικά είχαν συμβάλει στην ταύτισή τους με τους απογόνους αποίκων από την Αλβανία, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις ίδιες περιοχές κατά την εποχή του Scanderbeg, ενώ αντίθετα Έλληνες θεωρούντο ενίοτε οι Αλβανοί κάποιων περιοχών της Σικελίας.⁴ Πέραν τούτου, ο ασπασμός του καθολικισμού⁵ αποστέρουσε από τους Έλληνες αυτούς ένα βασικό στοιχείο ελληνικότητας, συντείνοντας στην

αντιμετώπισή τους ως πληθυσμών συγκεχυμένης ταυτότητας. Την ίδια περίπου περίοδο, το 1885, οι Ettore Capialdi και Luigi Bruzzano που πραγματοποίησαν επιτόπια έρευνα στη Roccaforte της Καλαβρίας κάνουν λόγο για τον εμπαιγμό που υπέστησαν, στην προσπάθειά τους να συλλέξουν τραγούδια και διηγήσεις σε μια διάλεκτο περιφρονημένη από τους Καλαβρούς συνοίκους των ελληνόφωνων πληθυσμών.⁶

Χωρίς, λοιπόν, αυτονομιστικές τάσεις και στο πλαίσιο μιας εποχής που στην κυρίως Ελλάδα η ντόπια λογισύνη επιχειρούσε να αναγάγει την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα σε μέσο διασφάλισης της πολιτικής, οι πληθυσμοί αυτοί συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον Ιταλών μελετητών για ερευνητικούς – επιστημονικούς λόγους. Κύριο αντικείμενο διερεύνησης ήταν η περίοδος ίδρυσης των ελληνόφωνων αυτών κοινο-

και www.geocities.com/Athens/Cyprus/8777/irakleion.html (παρουσίαση των πορισμάτων του Α' Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: "Η διάλεκτος Γκρίκο: ιστορική, γλωσσολογική, πολιτιστική προσέγγιση", Ηράκλειο Κρήτης, 6 και 7 Μαΐου 1999).

³ Βλ. Astorre Pellegrini, "Introduzione" [στο:] *Il dialetto greco-calabro di Bova. Studio di —, Professore nel R. Liceo di Massa-Carrara. Volume primo*, Torino e Roma: Ermanno Loescher 1880:IV–V.

⁴ Βλ. αυτόθι, σ. V.

⁵ "Μόνο κάποιοι γέροι και λίγες γυναίκες λένε το 'Πάτερ ημών' ή άλλες προσευχές της Ορθόδοξης Εκκλησίας, χωρίς ωστόσο να τις καταλαβαίνουν", σημειώνει ο Pellegrini, αυτόθι, σ. VI.

⁶ Βλ. Ettore Capialdi, Luigi Bruzzano, *Racconti Greci di Roccaforte, fascicolo primo*, Monteleone: Tipografia Francesco Raho 1885:[1].

τήτων, ζήτημα για το οποίο διατυπώθηκαν αρκετές διαφορετικές θεωρίες κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, τις οποίες και συνοψίζει το 1880 ο Pellegrini.⁷

Σύμφωνα με την πρώτη, οι ρίζες του κατωιταλικού ελληνισμού ανάγονται στον όγδοο π.Χ. αιώνα, στην περίοδο του δεύτερου αποικισμού και της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας. Πρόκειται για υπόθεση την οποία ασπάστηκε την εποχή εκείνη ο Niebuhr και στην οποία συνηγορεί ο εντοπισμός στην κατωιταλική διάλεκτο λειψάνων του αρχαίου δωρικού -α- (π.χ. λανό αντί ληνό, από το δωρικό λανός: πατητήρι, φάγο, από το δωρικό φαγός: άγρια βελανιδιά κ.τ.λ.). Στον αντίποδα αυτής της άποψης περί γλωσσικής άρα και ιστορικής συνέχειας των ελληνικών κοινοτήτων της νοτίου Ιταλίας από την αρχαιότητα έως τη νεότερη εποχή βρίσκεται η θεωρία που ανάγει την πρώτη σύστασή τους στην περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα κατά τον ένατο αιώνα μ.Χ., ενώ άλλη άποψη αποδίδει την ίδρυσή τους σε υπόδουλους Έλληνες που ξέφυγαν έτσι το δυσβάσταχτο οθωμανικό ζυγό.

3. Οι συλλογές

Προσφορότερος τρόπος για τη διερεύνηση της προέλευσης των αποικιών αυτών θεωρήθηκε η συγκέντρωση γλωσσικών τεκμηρίων της ιστορικής παρουσίας τους στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο του Salento και της Καλαβρίας. Πρόκειται για επιλογή η οποία εντάσσεται πλήρως στη γενικότερη στροφή της Γλωσσολογίας στη μελέτη της φυσικής, της προφορικής γλώσσας σε μια προσπάθεια εντοπισμού ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ φθογγολογικών φαινομένων που απαντούν σε διάφορες γλώσσες. Η στροφή αυτή, ενταγμένη με τη σειρά της στη θεωρία της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας κάθε λαού, ανέδειξε την προφορική λογοτεχνία σε κύρια πηγή σπουδής της ομιλουμένης και έκφραση της συλλογικής πολιτισμικής του ταυτότητας. Αυτή η σύνδεση της ιστορικής με τη γλωσσική συνέχεια εκφράστηκε μέσω της οργανικής θεωρίας η οποία συνέλαβε τη γλώσσα ως οργανισμό με προσδιοριστικά στοιχεία τη γέννηση και την εξέλιξη.

Ενδεικτικοί των παραπάνω τάσεων είναι τόσο οι τίτλοι των συλλογών δημοτικών τραγουδιών και εν γένει γλωσσικής ύλης από τις ελληνόφωνες κοινότητες

⁷ Βλ. Astorre Pellegrini, "Introduzione" [στο:] *Il dialetto greco-calabro di Bova*, ό.π. (σημ. 3), σ. XIX.

του δέκατου ένατου αιώνα, όσο και ο τρόπος παρουσίασης και μελέτης του σχετικού υλικού. Πιο συγκεκριμένα, το 1866 ο Domenico Comparetti, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Πίζα, δίνει στο βιβλίο του τον τίτλο *Δοκίμια για τις ελληνικές διαλέκτους της νότιας Ιταλίας*, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά στον πρόλογο του έργου του ότι “η γλώσσα ενός λαού είναι πάντοτε το πρώτο πράγμα που πρέπει να μελετάται, όταν κάποιος θέλει να γνωρίσει και να διερευνήσει την ιστορία του λαού αυτού”.⁸ Σημειώνοντας ως σκοπό του πονήματός του τη συμβολή του στην επίλυση του ζητήματος της προέλευσης των εν λόγω αποικιών, ο Comparetti, αφού παραθέσει βιβλιογραφική επισκόπηση των έως τότε δημοσιευμένων δημοτικών τραγουδιών, τα οποία συμπεριέλαβε στην έκδοσή του,⁹ παίρνει θέση στο εν λόγω ερώτημα υποστηρίζοντας ως πιθανότερη εκδοχή αυτήν ενός αρχικού πυρήνα που διατηρήθηκε από την αρχαιότητα και ενισχύθηκε από μεταγενέστερες εγκαταστάσεις αποίκων.¹⁰

Αναφερόμενος δε στο ζήτημα της προϊούσας φθοράς των ελληνικών διαλέκτων λόγω της παραφθοράς λέξεων ή της αντικατάστασής τους από αντίστοιχες ιταλικές, επισημαίνει ως γενεσιουργό αιτία τη λήθη των ελληνικών λόγω της μη ύπαρξης ευνοϊκών πάντοτε συνθηκών για τη χρήση τους στην καθημερινή επικοινωνία, με αποτέλεσμα, όπως γράφει χαρακτηριστικά:

οι ίδιοι που το Σάββατο το βράδυ τραγουδούν με τη συνοδεία τσαμπούνας ελληνικά τραγούδια που θυμούνται, πολύ συχνά μπερδεύουν τους στίχους του ενός τραγουδιού με αυτούς άλλου, δεν αντιλαμβάνονται πάντοτε αυτά που τραγουδούν και επιπλέον ντρέπονται, όταν κάποιος τους ζητήσει την ερμηνεία κάποιων λέξεων που χρησιμοποιούν τραγουδώντας.¹¹

Το βιβλίο του Comparetti, περιλαμβάνοντας σαράντα τρία τραγούδια που συνοδεύονται από ιταλική μετάφραση, υπήρξε η πρώτη συστηματική προσπάθεια παρουσίασης διαλεκτολογικού υλικού από τις ελληνόφωνες κοινότητες της νοτίου Ιταλίας το οποίο έδινε τη δυνατότητα συγκριτικής μελέτης των κατωιταλικών διαλέκτων και της νεοελληνικής γλώσσας. Κορυφαίο, ωστόσο στο είδος του, “*Younrage capital*”, όπως το χαρακτηρίζει ο Legrand,¹² υπήρξε το βιβλίο που εξέδωσε το 1870 στο Lecce ο Giuseppe Morosi με τίτλο *Μελέτες πάνω στις ελληνικές διαλέκτους της Χερσονήσου του Οτράντο*,¹³ από το οποίο άλλωστε άντλησε ο Legrand τα τριάντα ένα τραγούδια

⁸ Domenico Comparetti, “Prefazione” [στο:] *Saggi dei dialetti greci dell’ Italia Meridionale. Raccolti ed illustrati da —, Professore nella R. Università di Pisa*, Pisa: Presso I Fratelli Nistri 1866:IX.

⁹ Βλ. αυτόθι, σσ. X–XVII.

¹⁰ Βλ. αυτόθι, σ. XIX.

¹¹ Αυτόθι, σ. XXIV.

¹² Βλ. Emylios Legrandios, “Préface” [στο:] *Tragudia ke paramythia tis Kalabrias*, ό.π. (σημ. 1), σ. IX.

¹³ Βλ. Giuseppe Morosi, *Studi sui dialetti greci della terra d’ Otranto, del Prof. Dott. —, preceduto da una raccolta di canti, leggende, proverbi e indovinelli nei dialetti medesimi*, Lecce: Tip. Editrice Salentina 1870. Το υλικό του συνέλεξε ο Morosi κατόπιν τριχρονής επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησε στα ελληνόφωνα χωριά του Otranto, στο πλαίσιο του διορισμού του στο Γυμνάσιο του Lecce το 1866, και κατέχοντας κατόπιν την έδρα της Ιστορίας και Γεωγραφίας στο οικείο Λύκειο.

(είκοσι πέντε ερωτικά και έξι μοιρολόγια), καθώς και τα τρία παραμύθια που δημοσίευσε την ίδια χρονιά σε γαλλική μετάφραση.¹⁴

Η συλλογή του Morosi περιέχει μεταξύ άλλων εκατόν εβδομήντα επτά τραγούδια σε μεταγραφή στο λατινικό αλφάβητο και με πεζή ιταλική μετάφραση, και η σημασία της έγκειται όχι μόνο στον ικανό αριθμό γλωσσικού υλικού που παραθέτει, αλλά και στο ότι ο Morosi περιλαμβάνει στο βιβλίο του τρεις μελέτες: μια λογοτεχνική πάνω στη μορφή και το περιεχόμενο των κειμένων που συγκέντρωσε, μια φιλολογική σχετικά με τη γλώσσα, στο πλαίσιο της οποίας δημοσιεύει σύντομη γραμματική και λεξικό ουσιαστικών, επιθέτων και ρημάτων και μια τρίτη, στην οποία προβαίνει σε εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το χαρακτήρα των διαλέκτων αυτών, καθώς και την προέλευση των οικείων αποικιών.¹⁵ Υπογραμμίζοντας στον πρόλογό του ότι μια τέτοια συλλογή θα ήταν ωφέλιμη για την επιστήμη και σημαντικής αξίας όχι μόνον για τη Φιλολογία, αλλά και για τη Λογοτεχνία και την Ιστορία,¹⁶ ο Morosi εξέφρασε την πρόθεσή του να παρουσιάσει “ένα ακριβές και ολοκληρωμένο πλαίσιο του τρόπου με τον οποίο συναντώνται σήμερα οι διάλεκτοι αυτές με τις διαλέκτους της αρχαίας και της νέας Ελλάδας”.¹⁷

Μερικά από τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει είναι ότι οι διάλεκτοι των ελληνόφωνων κοινοτήτων του Otranto και της Bova δεν έχουν ιδιαίτερη σχέση με τα ελληνικά του Cargege της Κορσικής, αλλά παρουσιάζουν ομοιότητες με τα γλωσσικά ιδιώματα της Τραπεζούντας, των νησιωτών της Καλύμνου, της Αμοργού, της Αστυπάλαιας, της Κύπρου, της Ρόδου, της Κάσου, της Καρπάθου, της Κρήτης, όπως και με την τσακωνική διάλεκτο, κυρίως στο επίπεδο των δωρισμών που απαντούν κατά κύριο λόγο στη διάλεκτο της Kalimera και του Martano. Όσον αφορά τη σχέση των διαλέκτων αυτών με την αρχαία ελληνική, ο Morosi υποστηρίζει ότι αυτές δεν είναι πλέον ένα απομεινάρι ούτε μια αργή εξέλιξη της δωρικής διαλέκτου, αλλά ένα νέο ιδίωμα που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα γύρω στον δέκατο αιώνα μ.Χ., διατηρώντας μάλιστα ιδιωματοπισμούς που έχουν χαθεί πλέον από την κοινή νεοελληνική, τοποθετώντας κατά συνέπεια την προέλευση των αποικιών αυτών κατά την περίοδο της ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταξύ του έκτου και δέκατου αιώνα μ.Χ.

Το βιβλίο του Morosi αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους Ιταλούς λογίους, όπως για τον Pellegrini, ο οποίος, ενώ δημοσιεύει το 1880 συλλογή εβδομήντα πέντε τραγουδιών στη διάλεκτο της Bova, με περισσή μετριοπάθεια εύχεται να συνεχίσουν άλλοι την προσπάθειά του και να γράψουν ένα βιβλίο για την ελληνική διάλεκτο της Καλαβρίας αντίστοιχο αυτού που εξέδωσε ο Morosi για τη διάλεκτο του Otranto.¹⁸

¹⁴ Βλ. Emylios Legrandios, *Ttagudia ke paramythia tis Kalabrias*, ό.π. (σημ. 1), σσ. [2]–45 για τα τραγούδια και [48]–55 για τα παραμύθια.

¹⁵ Βλ. Guiseppe Morosi, “Conclusiono del carattere di questi dialetti dell’ origine di queste colonie” [στο:] *Studi sui dialetti greci della terra d’ Otranto*, ό.π. (σημ. 13), σσ. 181–212.

¹⁶ Βλ. Guiseppe Morosi, “Ai lettori” [στο:] *Studi sui dialetti greci della terra d’ Otranto*, ό.π. (σημ. 13), σ. [V].

¹⁷ Guiseppe Morosi, αυτόθι, σ. [VI].

¹⁸ Βλ. Astorre Pellegrini, “Introduzione” [στο:] *Il dialetto greco-calabro di Bova*, ό.π. (σημ. 3), σ. L.

Ο ίδιος είχε δημοσιεύσει εννέα χρόνια πριν, το 1871, μια συλλογή εννέα τραγουδιών και πενήντα επτά distichon από την ελληνική αποικία του Cargese της Κορσικής,¹⁹ ενώ το 1881 δημοσιεύτηκε μια ακόμη συλλογή του Pellegrini με τίτλο *La poesia di Bova*,²⁰ ως ανάτυπο του τόμου *Canti del popolo reggino* που επιμελήθηκε ο Mario Mandalari. Στη συλλογή αυτή, ο Pellegrini περιέλαβε έξι τραγούδια στη διάλεκτο της Bova, τα οποία συνέκρινε με αντίστοιχα άλλων περιοχών της Ιταλίας, σαράντα τραγούδια από την Καλαβρία και δεκαπέντε ιταλικά, χωρίς ωστόσο να παραθέσει εκτενές προλογικό σημείωμα. Άλλωστε, στην επιλογική παράγραφο του βιβλίου του για τη διάλεκτο της Bova είχε συνοψίσει τους προβληματισμούς του για την τύχη των κατωιταλικών διαλέκτων με τον πλέον εύγλωττο τρόπο:

‘Όσοι νέοι σταλούν από το Υπουργείο εκεί στο Reggio για να διδάξουν, να συνεχίσουν με πάθος αυτήν την έρευνα. Ξέρω καλά πως η διαμονή σ’ αυτήν την πόλη είναι πολυέξοδη και ότι δεν υπάρχουν όλα τα μέσα για τη μελέτη ούτε και οι ευκολίες που θα υπήρχαν οπουδήποτε αλλού. Ξέρω ακόμη πως ανάμεσα σ’ εκείνους που διδάσκουν κυρίως φιλολογικά μαθήματα, πολλοί πιέζονται από τις αυξημένες υποχρεώσεις του σχολείου. Παρόλα αυτά, με καλή θέληση και σταθερή αγάπη για την επιστήμη, μπορούν να βρουν τον τρόπο για να αφοσιωθούν σε αυτές τις μελέτες, χωρίς να παραμελήσουν τις υποχρεώσεις τους στο σχολείο. Να περιηγηθούν αυτήν την περιοχή, να συγκεντρώσουν τραγούδια και να πειστούν πως αυτές οι διάλεκτοι ποτέ δεν θα μελετηθούν αρκετά: ο χρόνος πιέζει και κάθε μέρα που περνάει καταστρέφει τα τελευταία απομεινάρια των ελληνικών ανάμεσά μας. Να σπεύσουν, λοιπόν, να διασώσουν για την επιστήμη ό,τι απομένει και σ’ αυτούς τους αργόσχολους

¹⁹ Βλ. [Astorre Pellegrini], *Canti popolari dei Greci di Cargese (Corsica)*, Bergamo: Tipografia Frat. Bolis 1871.

²⁰ Βλ. Astorre Pellegrini, *La poesia di Bova*, Napoli: Stab. Tipo-Stereotipo del Cav. A. Marano 1881.

που σαρκαστικά αποκαλέσουν τις μελέτες τους μάταιες και στείρες, να απαντήσουν πως η ελάχιστη και ταπεινή ανακάλυψη ενός και μόνο φωνητικού ή μορφολογικού φαινομένου μπορεί καλύτερα από μια μελωδική κορώνα να ρίξει φως στην ιστορία ενός λαού.²¹

Το 1885, ο Vito Palumbo δημοσιεύει μεταφράσεις διαφόρων ποιημάτων (των Dante, Goethe, Shelley κ.ά.) στην grico, την τοπική διάλεκτο του Salento και τις αφιερώνει ως γαμήλιο δώρο στο γαμπρό με το ακόλουθο σημείωμα:

Μην ξέροντας να γράψω ένα ωραίο επιθαλάμιο για την ευτυχή στιγμή των γάμων σου, δημοσιεύω αυτές τις μεταφράσεις που τις έκανα στη δική μας διάλεκτο, τη greco-salentino. Είναι τα τελευταία λουλούδια — και ίσως πολύ άχρωμα — από ένα φυτό που είναι καταδικασμένο σε θάνατο. Μα κι έτσι όπως είναι, θα είναι για σένα σίγουρα πολύτιμα, γιατί θα σου θυμίζουν την πατρίδα και γιατί σου τα προσφέρω. Δέξου τα, μαζί με τις πιο ειλικρινείς ευχές που δίνω για ευτυχία σε σένα και στην ευγενική σύζυγό σου.²²

Στις σημειώσεις δε που παραθέτει, ο λόγος του είναι περισσότερο καταγγελτικός. Λίγοι ασχολούνται με τη μελέτη της grico, κι αυτοί όχι από αγάπη, αλλά από φιλολογική περιέργεια, όπως σημειώνει. Ακόμα και οι ντόπιοι ποιητές αδιαφορούν για την τοπική παράδοση, ενώ οι Ελληνίδες “τραγουδούν την αγάπη σε απαίσιους ιταλικούς στίχους”, αναμειγνύοντας σε μια διάλεκτο στοιχεία της ιταλικής και της τοπικής καθομιλουμένης, συνθέτοντας εν τέλει ένα αποτέλεσμα “βάρβαρο”. Ο ίδιος αποδίδει αυτή την “καταστροφή”, όπως την αποκαλεί, στην επέλαση του πολιτισμού, για να καταλήξει στην πικρή αναφώνηση: “Φτωχά τραγούδια!”²³

Σήμερα, οι ομιλητές των ελληνικών διαλέκτων στη νότια Ιταλία είναι Ιταλοί υπήκοοι και καθολικοί στο θρήσκευμα. Στην Καλαβρία, ο αριθμός των ελληνόφωνων είναι εξαιρετικά μικρός (περίπου πεντακόσια άτομα) τα οποία χρησιμοποιούν την ελληνική διάλεκτο με τη συμβολική και κρυπτολαλική της λειτουργία, καθώς δεν υπάρχουν επικοινωνιακές περιστάσεις που να ευνοούν περισσότερο γενικευμένη χρήση. Στην Απουλία, αντίθετα, οι νέοι δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την εκμάθηση της grico, η οποία από το 1978 διδάσκεται στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η εκδοτική προσπάθεια, ειδικά προς την κατεύθυνση της εκτύπωσης διδακτικών εγχειριδίων της διαλέκτου.

Οι διάλεκτοι των ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας είναι, εν κατακλείδι, φωνές ελληνικές, που έρχονται από το παρελθόν, έστω και αμφιλεγόμενο ως προς τη διάρκεια του. Οι προσπάθειες σε επίπεδο πολιτικό ή επιστημονικό για τη διάσωσή τους ακουμπούν στην ουσία όλους μας.

²¹ Astorre Pellegrini, “Introduzione” [στο:] *Il dialetto Greco-calabro di Bova*, ό.π. (σημ. 3), σσ. L–LI.

²² Vito D. Palumbo, “A Andrea Peschiulli” [στο:] *Ποεσία Βοητημέναί ἴν Γκρήκα, Traduzioni in greco-salentino per le nozze Peschiulli-Palmentola*, Parigi: Ernesto Thorin, Editore 1885, σ. ά.α.

²³ Vito D. Palumbo, *Ποεσία Βοητημέναί ἴν Γκρήκα*, αυτόθι, σ. 24.

Βιβλιογραφία

- Capialbi and Bruzzano, 1885
Ettore Capialbi and Luigi Bruzzano, *Racconti Greci di Roccaforte, fascicolo primo*. Monteleone: Tipografia Francesco Raho.
- Comparetti, 1866
Domenico Comparetti, *Saggi dei dialetti greci dell' Italia Meridionale. Raccolti ed illustrati da —, Professore nella R. Università di Pisa*. Pisa: Presso I Fratelli Nistri.
- Kontosopoulos, ³2000
Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Legrandios, 1870
Emylios Legrandios, *Tragudia ke paramythia tis Kalabrias. Exedōken —*. Athinisin: En tō Graphiō tis Pandōras.
- Mergianou, 1992
Α. Μεργιανού, “Ελληνικές διάλεκτοι στην Κάτω Ιταλία” [στο:] *Νεοελληνική Διαλεκτολογία. Πρακτικά Πρώτου Διαλεκτολογικού Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας* (Ρόδος 26–30 Μαρτίου 1992), σσ. 64–70.
- Morosi, 1870
Giuseppe Morosi, *Studi sui dialetti greci della terra d' Otranto, del Prof. Dott. —, preceduto da una raccolta di canti, leggende, proverbi e indovinelli nei dialetti medesimi*. Lecce: Tip. Editrice Salentina.
- Palumbo, 1885
Vito D. Palumbo, *Ποεσία Βοτημέναι 'ν Γκρήκα, Traduzioni in greco-salentino per le nozze Peschiulli-Palmentola*. Parigi: Ernesto Thorin, Editore.
- [Pellegrini], 1871
[Astorre Pellegrini], *Canti popolari dei Greci di Cargese (Corsica)*. Bergamo: Tipografia Frat. Bolis.
- Pellegrini, 1880
Astorre Pellegrini, *Il dialetto greco-calabro di Bova. Studio di —, Professore nel R. Liceo di Massa-Carrara. Volume primo*. Torino e Roma: Ermanno Loescher.
- Pellegrini, 1881
Astorre Pellegrini, *La poesia di Bova*. Napoli: Stab. Tipo-Stereotipo del Cav. A. Marano.